

казка» (З. Швейковський, К. Вика), суміш різних видів романів у межах «пригодницько-героїчної фабули» (А. Ставар, С. Сандлер), «народний роман», пов'язаний із традиціями великої епіки (Ю. Кшижановський), неоромантична «шляхетська балада» (М. Васьків).

Таким чином, своєрідна невідповідність, на перший погляд, між ідейним змістом і його художнім відтворенням у романі Сенкевича «Вогнем і мечем» часто викликає дискусії серед літературознавців і впливає значною мірою на визначення жанру твору. Тому, щоб з'ясувати жанрові особливості романів Сенкевича і Старицького, необхідно проаналізувати концепцію історизму їхньої прози, співвідношення між історичною фактологією і художнім домислом, вигадкою. Індивідуальне розв'язання письменниками цієї проблеми історизму означає характер її представлення в літературі та визначає ідейний і полемічний зміст цілого проекту [14, с. 47].

Як зрозуміло з попереднього матеріалу, найбільше суперечностей і складностей викликає концепція історизму Сенкевича. Така ситуація склалася значною мірою тому, що символіка роману «Вогнем і мечем» є, з одного боку, наративною проекцією тогочасного стану суспільної історичної свідомості, а з іншого – вона активізує (через тотожність і заперечення) діалог із попередніми літературними епохами. Тому, як зауважує одна з дослідниць, «не коректно спиратися на принцип прямої референційності між художньою та історичною дійсністю, який часто застосовується у намаганні довести «правдивість» чи «облудність» роману [15, с. 3]. Свого часу В. Антонович вказав на істотну різницю у відтворенні історичних подій науковцями-істориками та митцями: «Поет виводить живий і суцільний образ епохи, він перед очима оживляє окремих осіб і цілі покоління. В творчості поета воскресають епохи і народи з їх тілом і душею, з чуттям і думками. Одно слово: художникові байдуже про фактичну вірність подробиць; аби тільки вони на фоні взятої епохи були можливими» [16, с. 338]. Разом з тим, «художник іноді наперед вгадує те, що потім постановить критика історична» [16, с. 339]. У цьому зв'язку проблема історизму виявляється однією із найскладніших, адже кожен із письменників – Старицький і Сенкевич – розуміли історизм по-своєму. Звідси очевидна відносність цієї категорії. Вона здатна не лише виконувати функції достовірності, документальної точності, увірогіднення та коректності, але й протилежні їм – мімікрії, маскуванню автора

історичним антуражем, декоруванням і приховуванням авторської волі й уяви у формах правдоподібного та довірливого знання, яким є історіографія [17, с. 57].

Погляди на завдання історичного роману та цілісний образ національного минулого Сенкевич сформував у ході полеміки з представниками «краківської школи» (Ю. Шуйським, М. Бобжинським). Із їхнім історіософським детермінізмом і національною самокритичністю письменник не погоджувався, оскільки шляхетське минуле в його аксіології належало до сфери колись ідеального, але «втраченого раю». Навчені гірким досвідом невдалих повстань, позитивісти відмовилися від вирішення нагальної політичної проблеми, яка стояла перед польським суспільством, вважаючи, що наразі основою для збереження національної ідентичності може бути лише науково-технічний, економічний, освітній розвиток суспільства. Натомість Сенкевич запропонував дещо інший національний проект: служіння не «тілу» нації, а її «духу». Тому до праць учених романіст підходив не з позицій наукової принциповості, а суспільного утилітаризму, вимагаючи від них не так об'єктивної інформації, як ідейного служіння народові. Свої принципи Сенкевич сповна втілював у власній творчості, зокрема в романі «Вогнем і мечем», орієнтуючись здебільшого не на реконструкції історії, а на трансформацію історичного змісту в міфологічний заради досягнення «функціональної дієвості». «Ідеалізувати минуле – це перебільшення, але називати його блудом – іще гірше. І навіть якщо ми погодимося з тим, що через месіанізм ми літали в хмарах, то зворотна течія може, через необачність, відібрати основу нашого буття. Ми повинні стояти на тому, що наше, – інакше доведеться упасти кудись надто низько, аж до пристосовування «у третьому чи четвертому поколінні до нових зовнішніх умов», замість того, щоб прагнути до створення нових, сприятливіших» [Т. 18, с. 190]. У наведених словах Сенкевича можна помітити обґрунтування ним письменницького звернення до минулого та зародження «програми» історичного роману, покликаною не просто змалювати документально підтверджену картинку минулого, а й формулювати важливе для сучасності послання.

В аналізованих творах Старицький і Сенкевич зверталися до історії не як історики-науковці у прагненні знайти і довести нові істини на основі дбайливо зібраних фактів, а як митці, котрі мають

певні ідейні перспективи і навіть розв'язки, прагнучи тільки їх виправдати і підтвердити. Загалом, категорія історизму, аналітично прикладена до їхніх текстів, надто прозоро вказує на романтичну першооснову цих творів. Як відзначає один із літературознавців, «адвокати-дослідники стараються «піднести» автора (Старицького. – В. М.) до концептуально-новаторського трактування історії. А проте з історичністю в безпосередньому розумінні цього слова його твори мають небагато спільного. Їх опертя на дійсні, документальні матеріали відносно, хоча, відома річ, вистачальне, як на поставлені автором пропагандистсько-популярські завдання. У цьому Старицький чітко тримається романтичних настанов: дозувати дійсні історичні знання в такий спосіб, аби цього було достатньо для створення ілюзії правдоподібності художньої версії давніх подій (так звана «вальтерскоттівська школа», досить впливова і перспективна, бо ж недаремно ще й Оноре де Бальзак називав видатного романіста «наш батько Вальтер Скотт»)» [17, с. 258]. У монографії В. Поліщука досить докладно проаналізовано відповідний аспект творчості українського прозаїка [3, с. 157 – 160]. На таких позиціях формувався й історичний світогляд Сенкевича. «Спочатку контакти з історією від наймолодших літ, згодом читання книг Кароля Шайнохи, «майстра в художньому групуванні фактів і змалюванні подій, який не раз грішить відсутністю суто джерельного дослідження», потім підхід до історичної науки як до белетристики з прагматичним, дидактичним, а не сцієнтичним спрямуванням, лягли в основу стосунків Сенкевича з історією, визначили його оцінку суспільної функції історії» [18, с. 38 – 39], – як бачимо, А. Керстен досить точно оцінив основи історизму польського прозаїка.

Таким чином, еднає письменників орієнтація не на реконструкцію історії шляхом її вивчення, а протилежна їй спрямованість на трансформацію історичного змісту в міфологічний задля досягнення «функціональної дієвості» (термін за Г. Грабовичем [19, с. 34, 36, 39, 48 – 51]). Мається на увазі, що призначення історії полягає в «унікальній і глибинній ролі – відродити, вилікувати, визволити народ» [19, с. 39]. Дієвість (тобто оживлення, сакралізація минулого і протиставлення його профанній сучасності задля її зміни), як відомо, є характерною рисою одного з різновидів романтичного історизму [20, с. 158]. Тому і наявність багатьох анахронізмів в іс-

торичних творах письменників є свідченням своєрідного потрактування принципу історизму митцями, а не «прогалин» у знанні історії. Адже необхідно пам'ятати, що до наукового пізнання минулого Старицький і Сенкевич ставилися дуже серйозно, ретельно студіювали і наукові праці, й архівні джерела, на що вказують більшість дослідників. Зрештою, письменники мали ґрунтовну освіту і були добре обізнаними з історією своєї країни.

У коментарях і примітках до аналізованих творів науковці часто вказують на те, що навіть імення відомих історичних діячів митці подають неточно. Так, скажімо у Сенкевича замість знаменитого Івана Богуна діє Юрко Богун. Окрім того вказують і на чималу кількість фактичних помилок. У трилогії Старицького Максим Кривоніс не гине наприкінці 1648 р. від чуми, а бере участь у Переяславській раді, Іван Богун стає своєрідним образом-символом і з'являється майже в усіх історичних творах письменника. Варто усвідомлювати, що більшість анахронізмів в творі є «усвідомленими», бо таке дещо вільне трактування історичного матеріалу зумовлюється і стильовою манерою письменників – романтизмом. Поняття історизму, взагалі погляд на історію в романах справді засвідчує близькість романтичного підходу: «Актуальність «історичних» трагедій і рицарських романів, що їх писали класики, була поверховою і полягала на випадкових подібностях ситуацій, її літературним механізмом є алюзія. Актуальність історичних творів романтиків виникала з аналогій. Механізмом актуалізації романтиків є історична паралель» [20, с. 160]. Справді, для читача, обізнаного з жанровими умовностями романтичних творів, нескладно було потрактувати прихований алегоризм образів романів. Проте Сенкевич, на відміну від романтиків, не прагнув у минулому знайти причини сучасних проблем, а навпаки: «...пролилася з них (історичних романів Сенкевича. – В. М.) елементарна сила національного життя, з такою переконливою силою, що ті, хто мали сумніви, опритомніли і каюлися у своїй зневірі, у ницості власних душ, яка принижувала велике минуле і те майбутнє, в якому ніхто живий не сумнівався» [18, с. 140]. Звідси випливає і конфлікт Сенкевича з представниками «краківської школи», які досить критично ставилася до життєздатності історичної Речі Посполитої. Ступінь полемічності позиції письменника, вираженої в романі «Вогнем і мечем», щодо суспіль-

ної і наукової думки, О. Брюкнер охарактеризував таким чином: «Це була реабілітація минулого, яке зневажили позитивісти, на яке краківські історики у своїй упередженості метали громи й блискавки» [13, с. 147].

Проблема взаємодії історичного факту й художнього домислу в історичному романі і донині залишається важливою в сучасному літературознавстві. На думку багатьох дослідників (Г. Ленобля, С. Петрова, М. Сиротюка), історичним може називатися тільки такий твір, у якому правдиво відтворені події минулого, і діючими особами, хай і не головними, є визначні діячі історії. Звичайно, кожен із дослідників розумів, що історичний твір – це твір художній, а не науковий, тому мова постійно йде про поєднання достовірних фактів з художнім домислом, але з домінуючою роллю перших. Встановити баланс між співвідношенням «правди» і «вимислу» у творі надзвичайно важко, тому неможливо провести чітку межу між історичним і неісторичним твором. Про критерій поділу у визначенні історичності твору Г. Грабович зазначав: «Питання полягає не в тому, наскільки добре передається дух минулого, і не в тому, чи можна якісь конкретні твори назвати історичними, адже це було б чисто семантичною справою, а в тому, чи можна не в метафоричний спосіб говорити про поезію Шевченка, як про таку, що відображає історичні погляди і навіть історіософію» [19, с. 25]. Тобто, не стільки важливо, чи точно відтворені історичні факти, чи є героями твору визначні історичні особи, чи, зрештою, у творі достовірно передано дух зображуваної епохи. На думку М. Бахтіна «у романі повинні бути представлені всі суспільно-ідеологічні голоси епохи, тобто всі якоюсь мірою істотні мови епохи; роман повинен бути мікрокосмосом багатомовності» [21, с. 222]. Додамо, що для історичного роману суттєвими будуть не тільки мови зображуваної епохи, а й актуальні мови літературної традиції та історичної свідомості сучасного для письменника суспільства. Більшого значення Бахтін надавав не власне діалогові (зовнішньому), а внутрішній діалогічності, яка проявляється в гібридних конструкціях, непрямій мові, а насамперед у слові, що має подвійне спрямування. На останній категорії варто зупинитися докладніше, оскільки вона є важливим елементом історичного твору. Дослідник розглядає цю категорію як «чуже висловлювання чужою мовою, яке служить відображеному

вираженню авторських намірів» [21, с. 137]. В історичному романі «чужа мова» найчастіше функціонує як голос давнини, як автентичне свідчення минулого: це й анонімне цитування, посилання на історичні джерела в примітках і в тексті твору, створення образів авторів пам'яток, архаїзація мови, зміна перспективи оповідача, яка найчастіше засвідчує про перехід від слідування одного джерела до іншого, особливо якщо вони належать до різних типів.

Найпоширенішим способом введення у тканину твору джерела для історичної прози є стилізація. Роль письменника-стилізатора в цьому випадку полягала в тому, щоб, використовуючи «чужу мову», відтворити свою точку зору на описувані події. Старицький використовує цей засіб здебільшого для відтворення історичних документів (укази, статuti): «Мы, ласкою божою Владислав IV, король польский, великий князь литовский и русский ... Вы сами лишили себя всех своих прав и преимуществ ... и навсегда утеряли право избирать себе старшину. Вместо гетмана, которого вы прежде себе избирали, вам дается комиссар из шляхетского звания – пан Петр Комаровский» [Кн. 1, с. 222 – 223]. Стилізація свідчить про розуміння письменниками важливості документів як головного джерела інформації та закріплення документалізму як жанрової ознаки історичного роману. Окрім того, історичні романісти вводять у тканину твору через мову наратора або мову героїв прямі чи дещо модифіковані цитати першоджерела. Приміром, у трилогії Старицького Хмельницький, ведучи переговори через посередництво Чарнецького після Жовтоводської битви, говорить «мовою» однойменної монографії Костомарова [Кн. 2, с. 273]. У Сенкевича маємо також іронічні та пародійні висловлювання (епічно стилізована оповідь від імені «тогочасних літописців» [дет. про це див: 15, с. 8 – 9]), висловлювання героя, який частково виступає речником авторських ідей (наприклад, промова Скіпетуського в ідейній полеміці з Хмельницьким).

У з'ясуванні жанрових характеристик твору необхідно враховувати його зв'язки з літературним контекстом. У цьому плані аналізовані твори дуже близькі до вальтерскоттівського типу, котрому притаманне вдале поєднання історичного факту з художнім вимислом, а також використання як романтичних, так і реалістичних засобів зображення. Виразна літературність творів британського письменника поєднувалася з послідовним історизмом загальної

концепції минулого. Твори Вальтера Скотта давали не тільки реквізити історії, а і її «ілюзію», показували не статичну суму реалій та осіб, а процес, у якому істотну роль відігравали народні маси. У динамічну картину минулого автор вписував власну концепцію людини, незмінна природа якої виражається історично змінними способами. Серед принципів правдоподібності застосовувалися джерельні деталі для наближення історичної необхідності цього конкретного випадку, а також історично правдиві психології героїв, їхні внутрішні мотиви й дії [19, с. 312].

Фабула вальтерскоттівського роману виконувала не тільки белетристичні функції, також була формою інтеграції історії та вимислу. Прагнучи якомога більшої правдоподібності в зображенні минулого, письменники увиразнювали його матеріальний світ, предметні аксесуари, які зміцнювали фабулу в обох сюжетних лініях. У романі Сенкевича, як найчастіше і в Скотта, основна з них має любовний характер (Єлена – Скшетуський – Богун) та відбувається на тлі важливого конфлікту (події Визвольної війни 1648 року). Історично забарвлена подієвість фабульної системи (головний персонаж Скшетуський певним чином втягнутий у політичне протистояння) характеризується контрастними змінами настрою, мотивами сенсаційності і таємниці, запозиченими з готичного роману, зокрема: таємничі герої, раптові викрадення і зникнення, передчуття і пророцтва, нічні пейзажі.

Час появи трилогії Сенкевича припав на момент стабілізації остаточної структури жанру історичного роману у вигляді моделі з широкою панорамною перспективою, багатолінійною фабулою, усезнаючим та дистанційованим від художнього світу наратором, наділеним авторитетом історика. Сенкевич поєднав панівну в польській літературі концепцію «роману про історію» (за зразком Ю.-І. Крашевського) з досить анахронічною, але ще живою пригодницько-сенсаційною моделлю В. Скотта. Вплив попередніх історичних романів на художню концепцію і роману Сенкевича, і трилогії Старицького полягав передусім у тотожності белетристичних елементів, способів конструювання фабули, типів персонажів і часопростору.

Висновки. «Творчо-інтерпретативна діяльність, – як зауважує М. Бондар, – в широкому сенсі слова має своїм рецептивним об'єктом не лише художній текст, а й тексти позахудожні чи з не-

розвинутими елементами художності. До таких належать історичні й сучасні свідчення (документи, фіксована інформація), наратив легендарно-міфологічного плану (в тому числі в усній передачі). Зазначений рецептивний об'єкт своїм походженням значно меншою мірою залежний від особистого досвіду автора, і більшою мірою – включений у сферу культурної (суспільної) комунікації» [22, с. 60]. У цьому зв'язку можна вести мову про історичні твори Старицького і Сенкевича, які є своєрідним відгуком на сучасні їм суспільно-політичні події, зокрема, прагнення народу до державності. Адже в кожному випадку при написанні цих творів мало місце своє коло джерел, їхня кількість та їхній характер (насамперед в аспекті ступеня їхньої достовірності). Параметр «міри і співвідношення факту й домісли (вигадки), пропорцій «історичних» і «не-історичних» сюжетних ліній», уважне ставлення до проблеми історизму зумовлює жанрово-видове означення трилогії Старицького «Богдан Хмельницький» і роману Сенкевича «Вогнем і мечем» як творів художньо-історичних.

Одержано редакцією 15.01.2014 р.

Прийнято до публікації 27.01.2014 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Sienkiewicz H. Dzieła. Wydanie zbiorowe: V 20 t. / Pod red. J. Krzyżanowskiego. – Warszawa, 1948 – 1955. – Т.18. – 210 s. Далі, посилаючись на це джерело, будемо вказувати в тексті том і сторінку.
2. Цибаньова О. Лаври і терни... Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького / О. Цибаньова. – К.: Укр. держ. центр культ. ініціатив, 1996. – 187 с.
3. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького: [монографія] / В. Поліщук. – Черкаси: Брама, 2003. – 376 с.
4. Старицький М. Зібрання творів : У 8 т. / М. Старицький. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8. Далі, посилаючись на це джерело, будемо вказувати в тексті том і сторінку.
5. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україні і Польща / В. Моренець. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 372 с.
6. Горский И. К вопросу о мировоззрении Г. Сенкевича / И. Горский // Ученые записки института славяноведения. Академия наук СССР. – М., 1960. – Т.ХХІ. – С. 3 – 52.

7. О'Коннор-Вілінська В. Лисенки й Старицькі / В. О'Коннор-Вілінська. – Л., 1936. – 82 с.
8. Попадинець О. Історичний роман Вальтера Скотта та Михайла Старицького: рецепція, типологія: автореф. ... дис. канд. філол. наук / 10.01.05 / Тернопільський нац. пед. у-т ім. В.Гнатюка. – Тернопіль, 2009. – 20 с.
9. Горский И. Исторический роман Сенкевича / И. Горский. – М.: Наука, 1966. – 308 с.
10. Левчик Н. Традиційне і нове в стилі М.П. Старицького-поета / Н. Левчик // Індивідуальні стилі українських письменників ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1987. – С.198 – 233.
11. Васків М. Творчість Г. Сенкевича у контексті українсько-польських літературних взаємин: Автореф. дис.... канд. філол. наук / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1996. – 19 с.
12. W obronie «Ogniem i mieczem»: Polemiki z Olgierdem Gorka: Wybór tekstów / H. Kosętko (wstęp., oprac.). – Kraków: Wydawnictwo naukowe Akademii pedagogicznej, 2006. – 230 s.
13. Trylogia Henryka Sienkiewicza: Studia, szkice, polemiki / Wyloru, dokonali i oprac. T. Jodełka. – Warszawa: Państw. inst. wyd., 1962. – 587 s.
14. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.: [монографія] / С. Андрусів. – Л.: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000, Тернопіль: Джура, 2000. – 340 с.
15. Чужа Т. В. Історичний роман Г.Сенкевича «Вогнем і мечем»: джерела і художній дискурс: автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.01.03 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 20 с.
16. Антонович В. Про твори Шевченка історичного змісту / В. Антонович // Правда. – 1889. – Т.ІІ. – Вип.5. – С. 337 – 340.
17. Поліщук Я. Література як геокультурний проект: [монографія] / Я. Поліщук. – К.: Академвидав, 2008. – 304 с.
18. Kerstem A. Sienkiewicz – «Potop» – historia / A. Kerstem. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1966. – 299 s.
19. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
20. Нахлік Є. Українська романтична проза 20 – 60-х років ХІХ ст. / Є. Нахлік. – К., 1988. – 210 с.
21. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин. – М.: Худ. лит., 1975. – 504 с.
22. Бондар М. Інтертекстуальні горизонти творчої діяльності Михайла Старицького: рецепції, інтерпретації, трансформації / М. Бондар // Михайло Старицький як творча особистість. Збірник праць наукової конференції «Творча індивідуальність Михайла Старицького в українському культурологічному контексті ХІХ – ХХ століть». – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2010. – С. 30 – 81.

Аннотация. *Марценишко В. Трилогия Михаила Старицкого «Богдан Хмельницкий» и роман Генрика Сенкевича «Огнем и мечем»: традиции жанра.* В статье исследуются жанровые особенности трилогии Михаила Старицкого «Богдан Хмельницкий» и романа Генрика Сенкевича «Огнем и мечем». Исторические произведения Старицкого и Сенкевича были своеобразным отзывом на современные им общественно-политические события, в частности, стремление народа к державности. Главной особенностью исторических романов необходимо считать обязательность историзма и историографические включения. В каждом случае при написании анализированных произведений имел место свой круг источников, их количество и их характер (в первую очередь аспект меры их достоверности) неодинаковы. Параметр меры и соотношения факта и домысла (выдумки), пропорций «исторических» и «неисторических» сюжетных линий, внимательное отношение к проблеме историзма обуславливает жанрово-видовое обозначение трилогии Старицкого «Богдан Хмельницкий» и романа Сенкевича «Огнем и мечем» как художественно-исторических произведений.

Ключевые слова: жанр, жанровая разновидность, историзм, способ наррации, художественный вымысел и догадка, исторический роман.

Summary. *Martsenishko V. Trilogy of Mykhajlo Starickogo is «Bohdan Khmelnytsky» and novel of Genrika Senkevicha by «Fire and sword»: traditions of genre.* In the article the genre features of trilogy of Mykhajlo Starickogo are probed «Bohdan Khmelnytsky» and to the novel of Genrika of Senkevicha by «Fire and sword». Historical works of Starickogo and Senkevicha were an original review on modern them social and political events, in particular, aspiring of people to the state system. It is necessary to acknowledge obligatoryness of historical method and historiography including the leading sign of historical novels. In every case at writing of analysable works little place the circle of sources, their amount and their character (above all things in the aspect of degree of their authenticity), different. Parameter of measure correlation of fact and conjecture (devices), proportions «historical», and not «historical» with a plot lines, attentive attitude toward the problem of historical method predetermines genre-specific determination of trilogy of Starickogo «Bohdan Khmelnytsky» and to the novel of Senkevicha by «Fire and sword» as works artistically historical.

Key words: genre, genre variety, historicism, the way of narration, artistic fiction and invention, historic novel.

УДК 821.161.2.09 І. Нечуй-Левицький

Людмила ЮЩЕНКО

**ПОГЛЯДИ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО
І ВІТАЛІЯ КУЛАКОВСЬКОГО НА ОСОБУ
ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО
ТА ЙОГО СУПРОТИВНИКІВ**

У статті розкрито особливості авторської інтерпретації постаті І. Виговського та його супротивників у творах І. Нечуй-Левицького і В. Кулаковського, а також виявляються спільні та відмінні риси їхніх художніх концепцій.

Ключові слова: історична особа, образ, роман, супротивник, протистояння.

Постановка проблеми. Постать Івана Виговського має неоднозначне потрактування як істориками, так і представниками красного письменства. Погляди українського гетьмана вважають пропольськими, а його самого, залежно від політичної ситуації в Україні, називають то зрадником, то героєм. Так, у козацьких літописах Самовидця, Величка, Грабянки, «Історії Русів» І. Виговський постає ворогом козаків і відступником російського царя [12, с. 76; 6, 326; 7]. У кінці ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. більшість істориків (М. Костомаров, В. Антонович, М. Аркас, М. Грушевський) загалом позитивно оцінює діяльність колишнього писаря Б. Хмельницького. Але дехто з них, намагаючись бути об'єктивним, не приховує й критики. Приміром, М. Костомаров переконаний, що І. Виговський прагнув досягти влади і визнання завдяки інтригам і маніпулюван-